

A HANKISSIZMUS DIALEKTIKÁJA¹

THE DIALECTICS OF HANKISSISM

Jody Patricia Jensen

Jean Monnet professzor, politológus, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet tudományos főmunkatársa, a Pannon Egyetem docense, a kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete kutatója
jody.jensen@iask.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

Hankiss Elemér írásaiban a metafizikai ellentmondásokat és feloldásuk lehetséges módjait boncolgatva dialektikus szemlélettel elemzi az emberi lét állapotára, az élet és a halál értelmére, az univerzumban elfoglalt helyünkre vonatkozó, egymással versengő elképzeléseket. Rámutat, hogy ezek szembenállása alapvető probléma, „a természettudományon kívüli tudósok nem igazán értik, amit a kvantummechanika mond nekik az univerzum titkairól”. Ezt a társadalom és az emberiség problémájának tekintette, amelyet csak akkor lehet megoldani, ha szoros és rendszeres együttműködés, dialógus alakul ki a természet- és a társadalomtudósok (fizikusok, kozmológusok, filozófusok, teológusok, kulturális antropológusok, pszichológusok, eszmetörténészek, művészek és mások) között, és lezárják a köztük dúló „tudomány-háborút”. Írásomban kifejtem, milyen súlyos problémák és ellentmondások terhelik ma a tudományos vizsgálódást. Úgy vélem, hogy a Hankiss által elképzelt dialógus megszületéséhez elengedhetetlen egy gyökeres átalakulást hozó paradigmaváltás, egy organikus világnép elfogadása.

ABSTRACT

Elemér Hankiss's thoughtful enquiry into metaphysical contradictions and their solutions represents a dialectical approach to the analysis of competitive existential concepts regarding the human condition, the meaning of human life and death, and our place in the universe. Hankiss reveals the current dialectic as the problem 'that scholars outside the natural sciences do not really understand what quantum mechanics tells them about the secrets of the universe'. Addressing what he called a major social and human problem, he proposes the close, systematic cooperation, and dialogue between natural and social scientists (physicists, cosmologists, philosophers, theologians, cultural anthropologists, psychologists, historians of ideas, artists, and others) to end the smouldering 'science war'. This I try to elaborate in my reflections on the serious problems and contradiction regarding scientific inquiry today. Science is being held back by old assumptions that have become dogmas, the biggest of which is that science already knows all the answers, and only the details need to be worked out – science has become the monologue of a mechanistic world view. The dialogue that Hankiss envisions necessitates, in my view, a transformational paradigm shift toward an organic world view.

¹ Fordította Somorác Lejla, lektorálta Szalai Éva.

Kulcsszavak: Hankiss, Kőszeg, dialektika, kvantummechanika, mechanisztikus, organikus

Keywords: Hankiss, Kőszeg, dialectic, quantum mechanics, mechanistic, organic

A dialektika lényegében a civilizáció lelke.

Jordan Peterson

A vagy-vagy gondolkodást a mindkettő-és gondolkodásnak kell felváltania.

Søren Kierkegaard

KÉT VILÁG

A dialektikus gondolkodás szerint létezhet egyszerre két egymással ellentétes eszme, és mindkettő igaz lehet. Az univerzumot egymással szemben álló felek és erők töltik meg. A hegeli felfogás szerint mindent ellentmondások alkotnak, és az eszme/tézis irányából az antitézis, majd a szintézis irányába haladunk, így egyre közelebb juthatunk az igazsághoz. A kierkegaardi dialektika nem csupán az egyén önmagától és a társadalomtól való elszakadásának és *elidegenedésének* a megnyilvánulása, hanem az ember *egységre*, integrációra és szabadságra való törekvését is kifejezi. Søren Kierkegaard váltig ragaszkodott ahhoz, hogy a mindennapi beszédben használatos kifejezések többségének jelentése változékony, és rosszalotta, hogy a tudósok hajlamosak mesterkéltan állandósítani a jelentést.

Úgy vélem, Hankiss Elemér gondolkodásának lényegi vonása a dialektika. Mi, akik részt vettünk színes előadásain, mindannyian tudjuk, hogy ezeket rendszerint dialektikus módon építette fel: bemutatta az identitásformálás vagy a civilizációtörténet egy bizonyos sajátosságát, majd azzal szemben hozott egy ellenpéldát. Ránk, a hallgatóságára bízta, hogy elgondoljunk, és a többek között a fizika, kozmológia, filozófia, teológia, kulturális antropológia, pszichológia, eszmetörténet vagy a művészet köréből felmutatott érveket valamiféle szintézisben egybegyűrjük.

The Toothpaste of Immortality című kötetében két irányzat között igyekszik megtalálni a középutat érvelésében: az egyik oldalon azok állnak, akik úgy gondolják, hogy van egy erős legbelső énünk (ilyen például Max Weber), a másikon pedig azok, akik szerint vagy több én is létezik, vagy éppenséggel nincs én. Hankiss Elemér saját szintézisét úgy fogalmazta meg, hogy van egyfajta lényegi énünk, amely az irányt mutatja életünkben, de ezen kívül létezik még sok-sok szerepünk és számos énünk; a mag-én és a mindennapi viszonyainkban megmutató periferikus én kölcsönösen hatnak egymásra.

Hankiss dialektikus világunkat a következőképpen írja le:

1. úgynevezett *információs korban* élünk, amelyben racionális üzenetként csak az adatok, számok és digitális kódok számítanak;

2. ugyanakkor *élményalapú*, újvarázsolt társadalomban is, amelyben a mítoszok, az érzelmek és a mitológia kiemelten fontos; véleménye szerint ma még inkább törekszünk varázsvilágunk újratereztetésére, mint valaha.

Fears and Symbols (magyarul: *Félelmek és szimbólumok*, 2006) című könyvében két stratégiáról ír, amelyekkel az emberiség igyekszik legyűrni egzisztenciális félelmeit. Az első a *prométheuszi stratégia*, amely

1. a Prométheusz-mítoszra vezethető vissza: a mitikus hős tüzet hozott az emberiségnek, de ezért súlyos büntetéssel fizetett. Elemér számára Prométheusz az emberi túlélés külső vagy anyagi eszközeinek (tűz, meleg, biztonság, élelem és hajlék) metaforája. A prométheuszi stratégia tehát magában foglal mindent, amit az emberek annak érdekében tesznek, hogy megvédjék magukat a külső fenyegetésekkel szemben, fizikailag egy olyan univerzumban, ahol számos tényező – például természeti katasztrófák sora – veszélyezteti az emberi létet. Házakat építünk, és fejlesztjük a technológiát, hogy könnyebbé, gondtalanabbá tegyük az életünket.

A külső bizonytalanságok enyhítése azonban nem elég. Az ember spirituális félelmeit, például halálfélelmét is csillapítani kell. Itt jelenik meg az *apollóni stratégia*, amely

2. megkísérli legyőzni azt a félelmet, hogy a halál elpusztítja és hiábavalóvá teszi az emberi törekvéseket. Az emberek úgy próbáltak felülkerekedni ezen a félelmen, hogy elkezdtek történeteket mesélni, amelyek magasabb síkra emelték, és értelemmel töltötték meg a létüket. Ezek a történetek olyan nagy narratívákban forrtak össze, amelyeket nem kérdőjelezünk meg pusztán azért, mert ember alkotta őket (ilyen a kereszténység, a buddhizmus és az iszlám).

Hankiss kiemeli, hogy a valóság, önmagunk és a lét *egészének* megértésére kell törekednünk. Ez a tőle tanult „teljességre” törekvés hat a munkámra ma is, amikor az „axiális korszakokkal” – ezekről körülbelül húsz évvel ezelőtt hallottam először Elemértől –, a mechanisztikus világréptől az organikus világrép irányába mutató paradigmaváltással, illetve a tudományos vizsgálódásnak azokkal az ellentmondásaival foglalkozom, amelyeket az Elemér által szintén gyakran emlegetett „bizonytalanság korában” tapasztalhatunk.

Vizsgáljuk meg, hogyan értékeli a helyzetet Hankiss a *Kvantummechanika és az élet értelme* című tanulmányában. Az ennek végén következtetésként megfogalmazott „programban” kifejti: hiány van szignifikáns szerepekből, amelyek az emberek életét céllal és értelemmel töltenék meg, és nem nagyon biztató,

amit ma tudunk a kvantumuniverzumból, mert – Hankiss szavaival élve – egyre nehezebbé teszi az emberek számára, hogy megtalálják a helyüket, a szerepüket, az identitásukat egy olyan világban, amely egyre inkább érthetlenné válik számukra. Hagyományos tájékozódási pontjaik eltűnése, életük növekvő bizonytalansága ebben a mérhetetlen és érthetetlen univerzumban kimerítheti intellektuális és érzelmi energiájukat, bomlaszthatja az emberi közösségek folytonosságát és egységét. Figyelmeztet, hogy az olyan emberek, akik céltalannak és értelmetlennek érzik életüket, aligha lesznek képesek válaszolni a 21. század kihívásaira.

Felveti, hogy a jövőben az lehet a társadalom-, bölcsészet- és természettudományok egyik fő feladata, hogy – amennyiben képesek és hajlandók együttműködni – felkutassák, hogyan fejlődhetne ki egy új civilizáció, és teremthetne szignifikáns szerepeket, értelmes életet az emberek számára.

Néhány tudós kísérletet tett arra, hogy kapcsolatot találjon a kvantumuniverzum és az emberiség vagy akár az emberi élet értelme között.

„Törekvéseik jelentették az első fontos lépéseket abba az irányba, hogy megfejtsek a kvantumuniverzum rejtett üzenetét, amelyet az emberiségnek adhat. De ma még a kvantumuniverzum messze van attól, hogy olyan védőkeretvé váljon, amelyen belül az emberi lények otthon, viszonylag biztonságban érezhetik magukat e világban, és életük jelentést nyer.” (Hankiss, 2017, 27–28.)

Ez jelentős társadalmi-emberi kérdés, hiszen cél és értelem híján nincs miért élünk, így egész társadalmak indulhatnak hanyatlásnak.

„Számos gazdasági, társadalmi és kulturális okra vezethető vissza, hogy a hagyományos nyugati civilizáció egyre kevésbé képes kozmikus otthont teremteni polgárai számára. A kvantummechanika előtérbe kerülése csupán egy a sok tényező közül, mégis súlyos hiba lenne, ha nem szentelnénk nagyobb figyelmet lehetséges szerepének ezen a területen.

Az a probléma, hogy a természettudomány határain kívüli tudósok nem értik, mit mond számukra a kvantummechanika az univerzum titkairól. Ezt a dilemmát csakis úgy lehetne feloldani, ha szoros és rendszeres együttműködés alakulna ki fizikusok, kozmológusok, filozófusok, teológusok, kulturális antropológusok, pszichológusok, eszmetörténészek, művészek és mások között. Lezárván a „tudomány-háborút”, igazi dialógusra volna szükség, amelyben a résztvevők igyekeznének megérteni egymás nyelvét és gondolkodását.” (Hankiss, 2017, 28.)

**TUDOMÁNY-HÁBORÚ:
A MECHANISZTIKUS ÉS AZ ORGANIKUS VILÁGKÉP KÖZÖTTI KÜLÖNBSÉGEK**

Az alábbiakban felvázolt kétértékűség Michael Shacker (2013, 36., 41.) két táblázatának bővített változata.

Mechanisztikus világkép

A hagyományos tudomány és orvoslás alapjául szolgáló korlátozott mechanisztikus modellekkel nem magyarázható adekvát módon az élő rendszerek működése; ökológiai, egészségügyi és gazdasági válságok követik egymást.

Az óramű-univerzumban az emberiségnek nincs célja; statikus kozmosz.

Emberközpontú univerzum: a Föld élettelen, kiaknázandó dolog.

A newtoni fizika a makrokozmoszra, az élettelen világra korlátozódik.

Az időt és a teret kvantifikálja.

A tárgyakat és dolgokat önmagukban tanulmányozza.

A régi paradigma alapja az olaj, az ultranacionalizmus és a militarizmus.

A törvények és az értékek a férfiak, kivált a nagyvállalatokat vezető és vagyonos férfiak jogait hivatottak védeni.

A háború mindig is az emberi természet velejárója volt.

Organikus világkép

Az új paradigma tudományágai – a fizikától az agrártudományon, orvostudományon, műszaki tudományokon, közgazdaságtudományon át a pszichológiáig – átfogó organikus/biológiai modellekre épülnek.

A komplexitás-központú univerzum és az evolúció azt jelenti, hogy mindig a következő szint felé fejlődünk.

A Föld élő rendszer.

Az új fizika a szubatomi tartományt vizsgálja; az elméletek élő rendszereket magyaráznak.

Az élet, az evolúció és a tudat kvantifikálható, és jelentéssel bír.

A tárgyakat és dolgokat összefüggéseikben vizsgálja.

Az ellenkultúra alapja az, hogy az olaj helyett a fenntartható fejlődés válik fontossá.

A törvények és az értékek mindannyiunk jogait védik.

A háború mesterséges képződmény, egy jövőbeli békés világban meghaladható.

A természettudományok a komplexitástudományon keresztül, a bölcsészettudományok pedig a kulturális tanulmányok révén közelednek a társadalomtudományokhoz: ezzel megindult az a folyamat, amelynek során megszüntethetjük a két tudáskultúra szembenállását, ha felismerjük, hogy a valóság konstruált. Ez a folyamat, a „kemény” diszciplínák mesterséges szétválasztásának fokozatos

feloldása, a természet- és bölcsészettudományi törekvések egyesítése nemcsak a holisztikus tudományos vizsgálódást alapozza meg, hanem az új, regeneratív oktatási modelleket, az „univerzitást” felváltó „multiverzitást” is. A tudomány és a bölcsészet többé nem egymás ellenségei, hanem van egy közös ellenségük: az az oktatási rendszer, amely nem hajlandó foglalkozni korunk komplex és változatos problémáival. A valós és alapos kritikai képzés bármely területen elengedhetetlen ahhoz, hogy a fiatalokat felkészítsük a bizonytalanságokra és váratlan meglepetésekre, amelyekkel majd szembe kell nézniük.

„Csak egy ilyen közös erőfeszítés lenne alkalmas arra, hogy a kvantummechanikát mint az emberi lét egyik lehetséges szimbolikus keretét értelmezzük; egy olyan keretet, amelyben az emberek biztonságot találnak, és úgy érezhetik, hogy életüknek jelentése és jelentősége van.” (Hankiss, 2017)

IRODALOM

- Hankiss E. (2001): *Fears and Symbols*. Budapest: CEU Press
- Hankiss E. (2006): *The Toothpaste of Immortality*. Washington: Woodrow Wilson Center, Press with Johns Hopkins University Press
- Hankiss E. (2017): *Quantum Mechanics and the Meaning of Life. (iASK Working Papers)* Kőszeg: Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete, https://iask.hu/wp-content/uploads/2017/09/wp_hankiss_170530_en.pdf?x51955
- Kierkegaard, S. (2005): *Vagy-vagy*. (ford. Dani T.) Budapest: Osiris Kiadó
- Peterson, J.: *The Dialectic*. Online interjú (2016. december 18.), <https://www.youtube.com/watch?v=75vRj4OiObY>
- Shacker, M. (2013): *Global Awakening, New Science and the 21st Century Enlightenment*. Rochester–Vermont: Park Street Press